

УДК 355.124.4/.5:(94(47).084.8«1943»)

DOI: 10.20535/2307-5244.54.2022.264591

**Л. П. Кривизюк**

ORCID: 0000-0001-9094-4061

*Національна академія сухопутних військ  
імені гетьмана Петра Сагайдачного*

**П. П. Ткачук**

ORCID: 0000-0002-7190-7887

*Національна академія сухопутних військ  
імені гетьмана Петра Сагайдачного*

*L. P. Kryviziuk*

*Hetman Petro Sahaidachnyi National Army academ*

*P. P. Tkachuk*

*Hetman Petro Sahaidachnyi National Army academy*

**КИЇВСЬКА СТРАТЕГІЧНА НАСТУПАЛЬНА  
ОПЕРАЦІЯ (12 ЖОВТНЯ — 13 ЛИСТОПАДА  
1943 Р.): ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ  
БРОНЕТАНКОВИХ І МЕХАНІЗОВАНИХ ВІЙСЬК**

*Kyiv Strategic Offensive Operation (12 October — 13 November,  
1943): the Use of Armored and Mechanized Forces*

*Статтю присвячено визначенню ролі бронетанкових і механізованих  
військ під час Київської стратегічної наступальної операції Червоної армії.*

*Проаналізовано важливість швидкого перегрупування танкової армії з  
Букринського на Лютізький плацдарм, що сприяло успіху наступальної опе-  
рації зі звільнення столиці України — м. Києва.*

**Ключові слова:** Київська стратегічна наступальна операція, Ставка ВГК,  
танкова армія, корпус, бригада, противник.

*The authors discuss the role of tank units, formations in combat during the  
German-Soviet war. The paper investigates the employment of the armored and  
mechanized forces during the Red Army's Kyiv strategic offensive operation. In  
late September, troops of the Voronezh Front captured bridgeheads on the right  
bank of the Dnipro towards the north and south in vicinity of Kyiv striving to  
liberate the city. The epic assault was inflicted from the Bukryn bridgehead, ad-  
ditionally, the supportive one came from the Luitzyh. On October 24, due to the  
order of the High Command, the main efforts of the front were shifted to the Lu-  
ityzh bridgehead.*

*The scientific novelty lies in the fact that the authors provide the comprehen-  
sive coverage pertaining to the role of mobile troops during the preparation and*

*accomplishment stages of the operation. The objective of the study is to explore the combat employment of the armored and mechanized troops during the Kyiv strategic offensive operation of the Voronezh (1st Ukrainian Front) Red Army, the impact on the course of actions to seize bridgeheads while overcoming water obstacles. To achieve the purpose of the study, scientific methods were applied to the study of military history.*

*The authors conclude that the success of the armored and mechanized force operation during the offensive can be explained by the effective crossing a wide water obstacle as well as by the thorough elaboration of combat actions in night period.*

**Keywords:** Kyiv strategic offensive operation, High Command, tank army, core, brigade, adversary.

*Вступ.* Контрнаступ військ Червоної армії (далі — ЧА), який розпочався під Орлом і Белгородом, переріс у загальний наступ на південній ділянці німецько-радянського фронту з метою завершити розгром військ усього південного крила й не дати противнику можливості використати для тривалої оборони такі природні перешкоди, як річки Десна й Дніпро. Щоб виконати це надважливе завдання, слід було провести низку операцій, включаючи Київську стратегічну наступальну операцію (Дайнес, В. 2009, с. 412) для оволодіння важливим промисловим районом Донбасу. Але німецьке командування прагнуло затримати наступ Воронезького (далі — ВФ) і Степового (СФ) фронтів, СФ і правого крила Південно-Західного фронту (ПЗФ) силами 4-ї танкової (далі — ТА) і 8-ї (далі — А) армій ведучи запеклі стримувальні бої і одночасно відводило з Донбасу війська 1 ТА і 6 А<sup>1</sup>.

Розвиваючи наступ, війська ЧА наприкінці вересня вийшли до Дніпра на широкому фронті від Лосєва до Запоріжжя. На правому березі Дніпра німецьке командування створило так званий «Східний вал». Верховне Головнокомандування (ВГК) вермахту ще після провалу операції «Цитадель» вирішило перейти до стратегічної оборони на Східному фронті з метою зупинити наступ військ ЧА і зберегти за собою важливі райони (Дайнес, В. 2009, с. 411).

Ставка ВГК ЧА застосовувала танкові об'єднання під час звільнення Лівобережної України в ході переслідування противника на широкому фронті, які долучались і до форсування водних перешкод. Як приклад, 3-тя гвардійська ТА, яка самостійно своїми мотострілецькими частинами форсувала річку, захопила й утримувала букринський плацдарм<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Операції Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Т. 2. Москва, 1958. С. 355.

<sup>2</sup> Операції Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. 1958. Т. 2. Москва, 1958. С. 374.

3-тя гвардійська ТА (командувач — генерал-лейтенант П. С. Рибалко) діяла в складі ВФ (командувач — генерал армії М. Ф. Ватутін), війська якого наступали в загальному напрямку на Київ. Після маршу в 250–300 км зосередилась у районі Ромен<sup>1</sup>. Командувач армії отримав завдання форсованим маршем, не відриваючись від противника, що відступав, підійти до р. Дніпро, форсувати її на ділянці Трактомирів — Григорівка, оволодіти м. Кагарлик і в подальшому наступати в напрямку Білої Церкви<sup>2</sup>.

Передові загони корпусів 3-ї гвардійської ТА підійшли до Дніпра 21 вересня в районі Переяслава-Хмельницького, але не мали табельних засобів переправи. Армійський понтонний парк перебував у дорозі з Курська. І тільки з прибуттям 6-ї понтонної бригади 29 вересня танкісти змогли розпочати переправу на букринський плацдарм.

Зосередження армії на плацдармі завершилося 5 жовтня. Перевагу в раптовості було втрачено, що негативно позначилося на подальших спробах військ ВФ розширити букринський плацдарм (Ротмистров, П. 1963, с. 274–275).

Історіографія висвітлення битви за Дніпро і Київ досить розлога. В радянській історіографії незабаром після закінчення війни, 1946 р., вийшов оперативний нарис «Наступ 1-го Українського (Воронезького) фронту на Київському напрямку в 1943 році» виданий військово-історичним управлінням Генерального штабу (далі — ГШ) ЧА, який увійшов до збірника (Гончаров, В. 2006), а згодом і військово-історичний нарис<sup>3</sup>, у якому один розділ присвячено операціям щодо звільнення Лівобережної й частково Правобережної України, а також форсуванню Дніпра. В указаних працях Київська наступальна операція (жовтень — грудень 1943 р.) розділяється на такі операції: 1. Жовтнева наступальна операція ВФ (12–24 жовтня). 2. Листопадова наступальна операція 1-го Українського фронту (далі — УФ) (Воронезький)<sup>4</sup> (3–13 листопада). 3. Оборонна операція військ 1 УФ (13 жовтня — 23 грудня). У праці П. Ротмистрова (Ротмистров, П. 1963) розкривається битва за Дніпро (кінець серпня — грудень 1943 р). У фундаментальних працях<sup>5</sup> по одному підрозділу надано форсуванню Дніпра і звільненню столиці України Києва. В підручнику<sup>6</sup> для слухачів офіцерів вищих військово-навчальних закладів (далі — ВВНЗ) термін Київської наступальної операції визначено

<sup>1</sup> ЦАМО РФ. Ф. 315. Оп. 4440. Д. 129. Л. 6.

<sup>2</sup> ЦАМО РФ. Ф. 315. Оп. 4440. Д. 129. Л. 31.

<sup>3</sup> Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Т. 2. Москва, 1958; Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Т. 2. Альбом схем. Москва, 1958.

<sup>4</sup> Русский архив: Великая Отечественная: Ставка ВГК: Документы и материалы: 1943 год. 1999. Т. 16 (5–3). Москва: ТЕРРА. С. 201.

<sup>5</sup> История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. Т. 3. Москва: Воениздат, 1961. 652 с.; История Второй мировой войны 1939–1945 гг. 1976. Т. 7. Москва: Воениздат, 1976. 522 с.

<sup>6</sup> История войн и военного искусства. 1970. Учебник для высших военных учебных заведений. Москва: Военное издательство, 1970. 560 с.

з 3 по 13 листопада. Бойове застосування бронетанкових і механізованих військ проаналізовано в окремих працях<sup>1</sup> (Лосик, О. 1979). Радянська історіографія поставлена в рамки обов'язкових ідеологічних постулатів, але, опускаючи ідеологічні штампи, багато корисної інформації можна почерпнути й з радянської наукової літератури, де розглядалися військово-теоретичні погляди щодо застосування бронетанкових і механізованих військ, участь танкових і механізованих з'єднань (об'єднань) у форсуванні Дніпра й Київській наступальній операції. З кінця 1990-х рр. особливо багато праць, включаючи праці про звільнення столиці України, присвятили Другій світовій війні російські історики (Дайнес, В. 2009; Дайнес, В. 2010.; Кривошеев, Г. 1993.; Мошанский, И. 2009.; Шейн, Д. 2009.; Широкопад, А. 2009).

У сучасній вітчизняній історіографії німецько-радянської війни більше уваги приділено подіям на теренах України. Не залишилася поза увагою Київська наступальна операція. Зазвичай остання згадується а загальному контексті історіографії України періоду Другої світової війни (Бережинський, В. 2005; Король, В. 2003; Рамазанов, Ш. 2018; Сімперович, В. 2011; Стріхарська, Т. 2019). Особливо серед тих, хто вивчає і детально оцінює воєнне мистецтво сторін війни, виділяються київський військовий історик Валерій Грицюк із колегами (Грицюк, В. 2010; Грицюк, В. & Лисенко, О. 2013; Горелов, В. & Грицюк, В. 2013; Грицюк, В. 2015). Найширше в дисертації дослідив історіографічний процес щодо підготовки, проведення та результатів Київської наступальної операції Володимир Кидонь<sup>2</sup>. У вітчизняній історичній науці досліджувана проблема застосування бронетанкових і механізованих військ у Київській стратегічній наступальній операції не була належного висвітлена.

*Мета статті* — дослідити бойове застосування бронетанкових і механізованих військ під час Київської стратегічної наступальної операції Воронезького (1-го Українського фронту) Червоної армії, аби визначити внесок у розвиток оперативного мистецтва захоплення плацдармів під час подолання водної перешкоди та масованого застосування танків у нічних боях під час прориву тактичної зони оборони противника й розвитку наступу в глибині.

Для досягнення мети дослідження не потребувало впровадження нових методів або запозичення спеціальних методів інших наук. Використання спеціальних методів воєнно-історичної науки й загальнонавчаних принципів історичного наукового дослідження (історизм та об'єктивність) у поєднанні з загальнонауковими, міждисциплінарними і спеціальними методами наукового пізнання дало змогу достовірно висвітлити досвід застосу-

<sup>1</sup> Боевой опыт бронетанковых и механизированных войск в Великой Отечественной войне. Сборник 3. Москва, 1944. С. 41; История бронетанковых и механизированных войск Советской Армии. Т. 1. Изд. Академии БТ и МВ. 1953. С. 286.

<sup>2</sup> Кидонь В. Київська наступальна операція 1943 року: історіографія. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 Київ, 2018. 417 с.

вання танкових об'єднань під час наступальної операції в ході форсування широкої водної першкоди.

*Джерельна база* статті представлена архівними матеріалами Центрального архіву МО РФ щодо воєнного мистецтва застосування бронетанкових і механізованих військ у Київській стратегічній наступальній операції<sup>1</sup>. Неможливо оминати й спогади, мемуари безпосередніх учасників тих подій (Баграмян, І. 1977, Гречко, А. 1973., Жуков, Г. 1983., Мельников, С. 1984., Рокоссовский, К. 1988, Штеменко, С. 1975, Якубовский, І. 1975), ідеї німецьких військових теоретиків щодо бойового застосування танкових військ під час операцій з форсування Дніпра і битви за Київ (Гудериан, Г. 2001.; Манштейн, Э. 1999; Меллентин, Ф. 2005).

*Виклад основного матеріалу дослідження.* В обстановці, що склалася, Ставка ВГК для розширення плацдарму долучила 3-ю гвардійську ТА (3-тя гв. ТА) й розпочала готуватися до наступу з Букринського плацдарму. З 3 жовтня з'єднання 3-тя гв. ТА передавали свої ділянки з'єднанням 27-ї А і 40-ї А. Наступ призначили на 4 жовтня, але через недостатню кількість боєприпасів і повільне будівництво переправ через Дніпро перенесли на 12 жовтня.

До 25 вересня частинам, що переправилися, вдалося розширити Букринський плацдарм до 10 км по фронту і до 4 км у глибину. До цього часу командування вермахту встигло перекинути 167-му і 72-гу піхотні (далі — *nd*), 19-ту танкову (далі — *td*) і 10-ту моторизовану (далі — *md*) дивізії (Широкопад, А. 2009, с. 337).

Командування ВФ отримало завдання<sup>2</sup> завдати головного удару на київському напрямку, розгромити угруповання противника в районі Києва, оволодіти Києвом і вийти на лінію Овруч — Коростень — Житомир — Бердичів, Козятин та в подальшому розвивати наступ у південно-західному напрямку<sup>3</sup>.

Згідно з рішенням командувача військ ВФ, розгром угруповання ворога на правому березі Дніпра передбачалося здійснити двома ударами. Головний удар — з Букринського плацдарму (на відстані 80 км південніше від Києва) у західному й північно-західному напрямках. До складу угруповання входили: 40-ва А (командувач — генерал-полковник К. С. Москаленко, з жовтня 1943 р. — генерал-лейтенант Ф. Ф. Жмаченко), 27-ма А (командувач — генерал-лейтенант С. Г. Трофименко) і 3-тя гв. ТА). 40-ва А (посилена 8-м гвардійським танковим корпусом (далі — гв. тк) (командир — генерал-лейтенант т/в О. Ф. Попов) і 10-м тк (командир — генерал-майор т/в О. В. Михай-

<sup>1</sup> ЦАМО РФ. Ф. 315. Оп. 4440. Д. 129. Л. 6 (23, 29, 31); ЦАМО РФ. Ф. 315. Оп. 4440. Д. 134. Л. 6; ЦАМО РФ. Ф. 236. Оп. 2704. Д. 8. Л. 1; ЦАМО РФ. Ф. 393. Оп. 9005. Д. 111. Л. 18; Русский архив. Т. 16. 1999.

<sup>2</sup> Русский архив: Великая Отечественная: Ставка ВГК: Документы и материалы: 1943 год. 1999. Т. 16 (5–3). Москва: ТЕРРА. С. 201.

<sup>3</sup> Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Т. 2. Москва, 1958. С. 377–378.

лович) і 27-ма А після прориву оборони противника повинні були наступати в напрямку Васильків, Фастов із завданням обійти Київ з південного заходу (Мошанский, И. 2009, с. 4). 3-тя гв. ТА згідно з рішенням командувача ВФ вводилася в бій у перший день операції, а під кінець п'ятого дня повинна була вийти на шосе Київ — Житомир у районі Ставища, щоб перерізати шляхи відходу противника на захід. 47-ма А (командувач — генерал-лейтенант Ф. Ф. Жмаченко (вересень — жовтень 1943 р.), генерал-лейтенант В. С. Полenov (жовтень 1943 р. — травень 1944 р.), посилена 3-м гв. механізованим корпусом (мк) (командир — генерал-лейтенант т/в В. Т. Обухов), отримала завдання забезпечити дії головного угруповання з півдня, наступати з плацдарму на північ від Канева у загальному напрямку на Рокитне.

Допоміжний удар — з лютізького плацдарму в південному напрямку вздовж р. Ірпінь мала завдати 38-ма А (командувач — генерал-полковник Н. Є. Чибісов), посилена 5-м гв. тк (командир — генерал-лейтенант т/в А. Г. Кравченко) з завданням: обійти Київ з північного заходу і на четвертий день операції оволодіти ним. 60-та А<sup>1</sup> (командувач — генерал-лейтенант І. Д. Черняхівський) з 1-м гв. кавалерійським корпусом (далі — кк) (командир — генерал-лейтенант В. К. Баранов) отримала завдання завдати удару з плацдарму в районі Страхолісса на південь і розвивати наступ у смузі між річками Здвиж та Ірпінь, забезпечити удар 38 А з заходу. 5-й гв. тк і 1-й гв. кк цих армій повинні були на четвертий день операції перерізати шосе Київ — Житомир і в районі Ставища з'єднатися з 3-ю гв. ТА.

Правофлангова 13-та А (командувач — генерал-лейтенант М. П. Пухов) отримала завдання утримувати плацдарм у гирлі р. Прип'ять.

Для прикриття наземних військ долучалася 2-га повітряна армія (далі — ПА) (командувач — генерал-лейтенант авіації С. А. Красовський).

Генерал-лейтенант П. С. Рибалко визначив для військ армії такі завдання: — 7-й гв. тк (командир — генерал-майор т/в К. Ф. Сулейков) — розвивати успіх 161-ої стрілецької дивізії (далі — сд), 40-ї А і 147-ї сд 27-ї А й наступати в напрямку Великий Букрин — Ромашки — Грушів — Піі. Найближче завдання — оволодіти районом Грушів, до кінця другого дня наступу вийти в район Малі Прицьки, в подальшому розвивати наступ у напрямку Кагарлик — Стави;

— 6-му гв. тк (командир — генерал-майор т/в І. П. Сухов (т. в. о. 24 вересня — 7 жовтня 1943 р.), генерал-майор т/в О. П. Панфілов (8 жовтня 1943 р. — 25 квітня 1944 р.) — розвивати успіх 55-ї сд 27-ї А і наступати в напрямку Григорівка — Черниші — Шандра — Потік. Найближче завдання — оволодіти районом Черниші, до кінця другого дня наступу зайняти Потік, у подальшому розвивати наступ у напрямку Липовець — Тернівка;

<sup>1</sup> Русский архив: Великая Отечественная: Ставка ВГК: Документы и материалы: 1943 год. 1999. Т. 16 (5–3). Москва: ТЕРРА. С. 201.

– 9-му мк (командир — генерал-майор т/в К. О. Малигін) — наступати в напрямку Малий Букрин — Дударі — Македони. Найближче завдання — вийти в район Дударі, до кінця другого дня наступу досягти Горбійовки, після виконання найближчого завдання вийти в другий ешелон армії й наступати за центром армії в загальному напрямку на Расавку<sup>1</sup>.

Через 15 хв. після початку атаки піхоти повинні були почати рух передові загоны танкових корпусів, а слідом за ними — головні сили. Але такий порядок руху військ був умовним, досі танкові частини перебували в безпосередньому зіткненні з противником. Незначна глибина побудови військ означала б втягування армії в бій іще задовго до виходу стрілецьких частин на лінію обгону. Отже, існував ризик використовувати армію не для розвитку прориву, а для безпосередньої підтримки піхоти (БПП) при прориві тактичної глибини оборони противника. В результаті 3-тій гв. ТА загрожувала небезпека використати свої танки не за їх прямим призначенням. Вводити в бій ТА було б доцільно тільки після виходу піхоти на рубіж Янівка — Шандра, тобто після прориву оборони противника на глибину 20–25 км (Гончаров, В. 2006, с. 46).

Для посилення 3-ї гв. ТА було додано 166-й окремий інженерно-танковий полк. Полк налічував 286 чол. особового складу, 22 танки Т-34, 18 мінних тралів, 18 автомобілів «Студебекер», для перевезення тралів тощо. Згідно з рішенням командувача армії кожному передовому загону корпусів додавалася рота танків-тральників у складі 7 танків і 6 тралів для безупинного руху передових загонів (Шейн, Д. 2009, с. 221).

Німецьке командування, прагнучи ліквідувати плацдарми, які захопили війська ЧА, зосередило основні сили проти Букринського й Лютізького плацдармів. На ділянці Трипілля — Канів у розпорядженні противника було п'ять піхотних, три танкові та дві моторизовані дивізії, а на ділянці від Ржищева до Канева (55 км) діяли три піхотні, три танкові й дві моторизовані дивізії. Всі війська були втягнуті в бій. Більше ніяких резервів у німців не було. Перевага військ ВФ над противником по особовому складу була п'ятиразова, у танках — у 3,5, артилерії та мінометах — 1,3 і літаках — 1,2 рази. Перед фронтом 60-ї А і 38-ї А в районі Києва й на північ діяла 4-та ТА вермахту. На фронті противник мав у першій лінії 12 піхотних і дві танкові дивізії. Як резерв противник міг використати дві дивізії, які несли охоронну службу в районах Бердичева й Коростеня. Війська 60-ї А і 38-ї А переважали противника вдвічі за особовим складом, за артилерією й мінометами мали приблизно рівну кількість і дещо поступались за танками<sup>2</sup>.

О 7 год. 40 хв. 12 жовтня після 40-хвилинної артпідготовки за підтримки танків перейшла в атаку піхота 40-ї А і 27-ї А, через 15 хв. долучили-

<sup>1</sup> ЦАМО РФ. Ф. 315. Оп. 4440. Д. 129. Л. 23.

<sup>2</sup> Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Т. 2. Москва, 1958. С. 380–381.

ся передові загони тк і мк, а близько 9 год. 30 хв. — і основні сили корпусів. Несприятлива для наступу місцевість у районі Букринського плацдарму не давала тк і мк змоги розгорнутись у бойовий порядок і це змушувало застосовувати танки тільки вздовж доріг. У розпорядженні корпус мав 1–2 дороги (наступати доводилося тільки дорогами через різко пересічену, горбисту місцевість, порізану довгими й широкими ярами, стрімкими стінами заввишки 10–30 м). Корпус на своєму напрямку не міг розгорнути більше, ніж одну роту. Передові загони рухалися за танками-тральниками. Противник чинив запеклий опір.

До кінця дня 7 гв. тк оволодів районом Великий Букрин і вів бій у районі Ромашок. 9-й мк вийшов у район Колесище — Малий Букрин, а 6-й гв. тк вийшов до північної околиці Іваньків. У ніч з 12 на 13 жовтня наступ було продовжено, але успіху не досягли. За два дні боїв корпуси втратили 107 танків, з яких 24 згоріли. 14 жовтня всі спроби наступу успіху не мали. Танковий батальйон 55-ї гв. танкової бригади (далі — тбр) 7-го гв. тк за 20–30 хв. бою втратив 15 танків (Шейн, Д. 2009, с. 221–223). Після чотирьох днів безуспішних боїв Ставка ВГК вимагала тимчасово припинити наступ, щоб ретельніше підготуватися.

На інших напрямках кровопролитні бої тривали й у цілому безуспішно. За два дні втрачено щонайменше 28 танків. Запеклі бої на північ від Києва тривали до 17 жовтня. Під час бою війська 38-ї А з 5-ї гв. тк підійшли до рубежу Мощун — Вишгород за 10 км на північ від Києва.

21 жовтня війська 1-го УФ після годинної артпідготовки знову перейшли в наступ. Однак атака головного угруповання з букринського плацдарму знову не принесла успіху. 7-й гв. тк 22 жовтня з 9:00 до 17:00 відбив 11 контратак противника, але втратив 19 танків спаленими й 17 підбитими, 6-й гв. тк втратив 10 танків, не досягнувши успіху під час наступу<sup>1</sup>. За час бойових дій на Букринському плацдармі втрачено й пошкоджено 427 танків і самохідно-артилерійських установок (САУ) з 1532, що брали участь у боях<sup>2</sup>.

У результаті боїв з 12 по 24 жовтня Букринський плацдарм був розширений до 30 км по фронту і 10 км в глибину (Широкоград, А. 2009, с. 338). Після двох невдалих спроб противників ВФ прорвати оборону (1-го УФ) Ставка ВГК наказала командувачу 1-го УФ<sup>3</sup> підготувати й на початку листопада здійснити нову наступальну операцію. Але головний удар завдати з Лютизького плацдарму — розгромити київське угруповання противника й оволодіти Києвом. Для створення на правому крилі фронту сильного ударного угруповання було наказано перегрупувати в смугу з Букринського плацдар-

<sup>1</sup> ЦАМО РФ. Ф. 315. Оп. 4440. Д. 129. Л. 29.

<sup>2</sup> ЦАМО РФ. Ф. 315. Оп. 4440. Д. 134. Л. 6.

<sup>3</sup> Русский архив: Великая Отечественная: Ставка ВГК: Документы и материалы: 1943 год. 1999. Т. 16 (5–3). Москва: ТЕРРА. С. 227.



му 38-му А, 3-тю гв. ТА й основну масу артилерії резерву ВГК (Якубовський, І. 1975, с. 196).

Командувач і штаб фронту зосередилися на організації перегруповання військ і розробленні плану майбутньої операції. Наступ ударного угруповання фронту в складі 38-ї А, 60-ї А, 3-ї гв. ТА і 1-го гв. кк було намічено на 1–2 листопада. Одночасно з початком наступу ударного угруповання мали відновити наступ і війська, що перебували на Букринському плацдармі (40-ва А і 27-ма А), отримавши завдання скувати щонайбільше сил противника і за сприятливих умов прорвати його оборону.

Відповідно до директиви Ставки ВГК командувач фронту 25 жовтня наказав 3-й гв. ТА залишити на вогневих позиціях танки-макети, діючі радіостанції й танки, які потребують ремонту, зробити рокировку в район на північ від Києва на Лютізький плацдарм для подальшого виконання завдання з розгрому київського угруповання противника. На кінець 30 жовтня військам армії було наказано зосередитися на лівому березі Дніпра, в районі Вищої та Нижчої Дубечні (Шейн, Д. 2009, с. 228). Командний пункт 3-ї гв. ТА не покидав місця на букринському плацдармі до 5 год. 28 жовтня (Гречко, А. 1973, с. 28).

Командування 1 УФ робило все, щоб забезпечити війська переправними засобами. Всього у смузі фронту через Дніпро на 1 листопада діяло 26 мостів, 66 поромів і 21 десантна переправа різної вантажопідйомності<sup>1</sup>.

Ставка ВГК вимагала максимально приховати перегруповання. Було вжито таких заходів: війська пересувалися виключно вночі зі збереженням світломаскування; в колишніх місцях зосередження танкових підрозділів залишили макети танків, зроблені з дерева і ґрунту; створили фальшиві вогневі позиції артилерії на старих вогневих позиціях; частину танків, переданих 40-й А, залишили на попередніх рубежах; ретельно замаскували танки в районах зосередження до переправ (а в подальшому на денних) і переправляли танки й іншу техніку, озброєння через р. Дніпро вночі, під час туману (вранці й удень 27 жовтня), а також задимлення переправ; було залишено армійську та частину корпусних радіостанцій, а також організовано дезінформацію (Шейн, Д. 2009, с. 229–231).

До 5 год. ранку 28 жовтня війська 3-ї гв. ТА повністю завершили переправу на лівий берег Дніпра. На кінець 30 жовтня вони вийшли в район зосередження. В ході маршу через зношування ходової частини і трансмісії вийшли з ладу 90 танків.

У мемуарах німецький воєначальник часів Третього Рейху, генерал-майор вермахту Ф. фон Меллентін відзначив, що противник навів через Дні-

<sup>1</sup> Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 году (краткий оперативный очерк) / [Отв. ред. С. П. Платонов; Главное военно-научное управление Генерального штаба Советской Армии. Военно-историческое управление]. Москва: Воениздат, 1951. С. 123.

про кілька переправ, причому проявив настільки велике мистецтво, що зумів побудувати мости для переправи військ і коней з настилом нижче від рівня води (Меллентин, Ф. 2005, с. 303).

«До ранку 3 листопада головні сили армії зосередилися на Лютизькому плацдармі. Всього з 25 жовтня по 3 листопада в район на північ від Києва було перегруповано до 150 тисяч чоловік, близько 1500 гармат і мінометів, майже 500 танків і САУ» (Якубовский, И. 1975, с. 207). Незважаючи на короткі терміни, війська відповідно до плану операції було перегруповано своєчасно. В ході перегруповання довелося тричі переправлятися через великі річки (двічі через Дніпро й один раз через Десну) в умовах дощової погоди, поганого стану доріг і нестачі транспортних засобів.

Генерал-фельдмаршал Е. Манштейн і його штаб не знали намірів командування фронту й неправильно оцінювали обстановку на фронті. На початку листопада противник великими силами знову перейшов у наступ на північний фланг групи армій — ділянку фронту 4-ї ТА на Дніпрі. Було неясно, чи має цей наступ далекосяжну мету, чи противник поки намагається зайняти на захід від Дніпра необхідний йому плацдарм. Уже 5 листопада стало зрозуміло, що Київ здадуть (Манштейн, Э. 1999, с. 566).

На озброєнні вермахту були переважно танки модифікації Pz IV і незначна кількість Pz III. У січні 1943 р. німці розпочали випускати нові середні танки Pz V Ausf D (Пантера I) з 75-мм гарматою і 7,5-мм кулеметом. Усього від січня до вересня 1943 р. було виготовлено 850 таких машин. Важкі танки випускали від липня 1942 до серпня 1944 р. Серійно випускалася модель Pz VI Ausf E (Тигр I) з 88-мм гарматою і 7,92-мм кулеметом. Усього виготовили 1354 одиниці (Кривизюк, Л. & Юрчук, О. 2014, 71–78).

Танкові армії вермахту зазнали значних змін. У 1941–1942 рр. це були потужні високоманеврені об'єднання, ударною силою яких були тд, а 1943 р. вони почали перетворюватися на змішані дивізії, в складі яких було більше піхотних дивізій (пд), у зв'язку з переходом стратегічної ініціативи до ЧА. В цей період вони у складі мали більше тд і мд.

Німецькі танкові війська зуміли відшукати й вибудувати найраціональнішу структуру, вміло збалансувавши танки, піхоту, артилерію, засоби ПТО та забезпечення. На відміну від інших армій, німецьке командування зрозуміло й сприйняло як аксіому необхідність мати мобільним усе, що може підтримати забезпечення танкових військ: від артилерії до польових кухонь (Кривизюк, Л. & Юрчук, О. 2014, 113).

Оборона противника складалася з трьох оборонних рубежів, оборонно-го обводу Києва з використанням уцілілих споруд Київського укріпрайону.

Війська 1-го УФ перевершували противника в живій силі в 1,3, з гармат і мінометів — майже в 1,2, з танків і САУ — в 1,8 раза, в літаках співвідношення було приблизно рівним (Дайнес, В. 2010, с. 383–384).

На напрямку головного удару 38-ї А, на ділянці прориву в 14 км, Ставка ВГК змогла створити значну перевагу над військами вермахту: в особовому складі — втричі, в артилерії — в 4,5 раза й у танках — у 9 разів. А війська, що наступали з Букринського плацдарму, мали перевагу в особовому складі удвічі, в артилерії — в 1,5 раза, але значно поступались у танках — у 4,5 раза<sup>1</sup>.

Створення бронетанкових військ, зміни їх структури й організації в Радянському Союзі проходили між двома світовими війнами та під час німецько-радянської війни. За час війни здійснювалася багаторазова, докорінна реорганізація бронетанкових і механізованих військ. Було створено великі танкові (механізовані) з'єднання й танкові об'єднання, призначені для розвитку тактичного успіху в оперативній і завдання потужних контрударів по противнику, що вклинився в оборону, а також окремі танкові частини та з'єднання для спільних дій з піхотою, які не входили до складу стрілецьких з'єднань (Кривизюк, Л. & Бабірад, І. 2011, с. 33–46).

До початку операції до складу 3-ї гв. ТА ввійшли два самохідних артилерійських полки (далі — сап) СУ-85, прибуло на поповнення 232 танки і САУ (Т-34 — 124, Т-70 — 60 і СУ-85 — 48 од.). Мотострілецькі з'єднання мали великий некомплект особового складу. У 22-й гв. мсбр 6-го гв. тк налічувалося всього 650 чол., в 23-1 гв. мсбр 7-го гв. тк — 450, в 9-му мк — до 3 тис. чол., а в 1-му гв. кк (був оперативно підпорядкований 3-1 гв. ТА) — до 2 тис. чол. (Дайнес, В. 2010, с. 384).

Наявність танків у з'єднаннях і частинах 1-го УФ була такою: в складі 60-ї А: 150-ї тбр — 13, 129-ї тбр — 13 танків, 59-го тп — 32 танки; у складі 38-ї А: 39-го тп — 14, 5-ї гв. тк — 111 танків і тб окремої чехословацької бригади — 19 танків; у складі 3-ї гв. ТА — 350 танків, із них у 6-й гв. тк — 99, 9-му мк — 107, 91-й отбр — 50 танків, 7-му гв. тк — 58 танків і 81 САУ, в складі 1-го гв. кк — 230-го тп — 17, 61-го тп — 26, 87-го тп — 24 танки; у складі 40-ї А: 8-го гв. тк — 11, 10-го тк — 12 танків. Склад танкового парку 1-го УФ був досить різноманітним: радянські танки Т-34 і Т-70 (в 3-ї гв. ТА і танкових корпусах, частково в 1-му гв. кк), танки британського (Мк III «Валентайн IV / IX») і канадського (Мк III «Валентайн VII») виробництва, а також новітні американські танки М4А2 «Шерман» (в 9-го мк, частково в 1-го гв. кк) і важкі британські танки Мк IV «Черчилль III і IV» (48-го тп). Всі самохідні гармати (СУ-152, СУ-85, СУ-76) — в 7-му гв. тк2.

Німеччина приділяла серйозну увагу протитанковій обороні. Хоча війну вона зустріла, маючи на озброєнні тільки 37-мм протитанкову гармату Рак-35/36. Але, зіткнувшись 1941 р. з танками Т-34 та КВ-1, КВ-2, німці швидко почали використовувати проти них зенітні 88-мм гармати. На базі цих гар-

<sup>1</sup> Операції Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Т. 2. Москва, 1958. С. 384.

<sup>2</sup> ЦАМО РФ. Ф. 236. Оп. 2704. Д. 8. Л. 1.

мат розробили спеціальну протитанкову 88-мм гармату Рак-43/41, яка стала надходити на озброєння. З весни 1943 р. до серпня 1944 р. вермахт отримав 1077 таких гармат. Ця гармата пробивала на віддалі 500 м броню завтовшки до 130 мм, а на віддалі 2500 м — до 96 мм. Німецька армія активно використовувала в боротьбі з радянськими танками САУ різних модифікацій, зокрема на базі танків, включаючи трофейні, а також ручні протитанкові гранатомети одноразової дії «Фаустпатрон», придатні на віддалі 30–100 м, здатні пробити броню до 140 мм. Вони були прийняті на озброєння в серпні 1943 р. (Кривизюк, Л. & Юрчук, О. 2014, с. 240–243).

Відповідно до плану операції 1-го УФ, у складі ударного угруповання на Лютизькому плацдармі було зосереджено 88% танків і САУ. Окремі тп і тбр, 5-й гв. тк передбачалося використати для безпосередньої підтримки піхоти 38-ї А і 60-ї А, а з'єднання 8-го гв. тк і 10-го тк — для розвитку успіху 40-ї А після прориву оборони противника на Букринському плацдармі (Дайнес, В. 2009, с. 437). Було створено значну перевагу над противником, тільки на 14-км ділянці прориву 38-ї А війська 1-го УФ переважали противника по піхоті втричі, по артилерії в чотири, а по танках — у дев'ять разів, а війська, що наступали з букринського плацдарму, мали перевагу по піхоті вдвічі та по артилерії у 1,5 раза, а поступалися по танках у чотири рази<sup>1</sup>.

3-я гв. ТА в перший день після введення в прорив мала просунутися на 25 км, у другий — на 10 км і в третій — на 43 км. Всього за три дні наступу армії належало пройти близько 80 км, з 1-м гв. кк увійти у прорив на другий день операції в смугу наступу 38-ї А і, розвиваючи успіх, на кінець четвертого дня операції вийти в район Фастів — Біла Церква — Гребінки<sup>2</sup>.

Операції передував наступ військ 40-ї А і 27-ї А з 8-м гв. тк і 10-м тк, що завдавали 1–3 листопада допоміжного удару з букринського плацдарму. Противнику довелося скерувати на цей напрямок додаткові сили.

Після 40-хвилинної артилерійської й авіаційної підготовки вранці 3 листопада за підтримки вогневого валу перейшли в наступ війська головного ударного угруповання 1-го УФ.

В рамках артилерійського наступу особливо було передбачено забезпечити введення у прорив 3-ї гв. ТА і 1-го гв. кк вогнем п'яти артилерійських бригад методом послідовного зосередження вогню та використання армійської артилерійської групи для підтримки штурму Києва<sup>3</sup>.

Але 3 й 4 листопада наступ 38-ї А просувався повільно. Для рішучого впливу на хід операції вирішили ввести в бій 3-тю гв. ТА (Жуков, Г. 1983,

<sup>1</sup> Операції Советських Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Т. 2. Москва, 1958. С. 384.

<sup>2</sup> Операції Советських Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Т. 2. Москва, 1958. С. 382.

<sup>3</sup> История войн и военного искусства. 1970. Учебник для высших военных учебных заведений. Москва: Военное издательство, 1970. С. 235–236.

с. 84). Командувач фронту наказав генерал-лейтенанту П. С. Рибалку додати зранку 4 листопада 52-гу гв. тбр і 53-гу гв. тбр з засобами посилення в формі танків БПП 167-му сд і 136-му сд 38-ї А для прискорення прориву оборони противника. Основні сили 3-ї гв. ТА 4 листопада мали ввійти у прорив, отримавши найближче завдання вийти на рубіж Забір'я — Малютянка — Глеваха — Маршалівка. Побудувати бойовий порядок планували у два ешелони. В першому — 6-тий гв. тк і 9-й мк, у другому — 7-й гв. тк і 1-й гв. кк. Резерв — 91-ша отбр (командир — полковник І. І. Якубовський). Вихід у вихідний район для введення у прорив (ширина смуги введення в бій 3-ї гв. ТА під час операції становила 8–10 км) призначили на 12 год. 4 листопада. З'єднання армії отримали завдання:

- 9-й мк — вийти до Петропавлівської Борщагівки, на кінець дня оволодіти районом Шевченко;

- 6-й гв. тк — наступати в напрямку Святошино — Софійська Борщагівка, до кінця дня оволодіти районом Забір'я — Малютянка;

- 7-й гв. тк — до кінця дня вийти в район Глеваха — Віта-Поштова, забезпечивши себе бічним загоном;

- 1-й гв. кк — вийти на західний берег р. Ірпінь і наступати в напрямку Юрівки, 5 листопада оволодіти Юрівкою (Шейн, Д. 2009, с. 235–236).

Ставка ВГК уважно стежила за розвитком подій у районі Києва. В перший же день операції на адресу командувача фронту було направлено директиву, в якій вимагали ні в якому разі не затягувати операцію. Вказували, що наявність хороших доріг у тилу ворога дає йому змогу швидко підтягти резерви з різних напрямків, що може ускладнити становище. Тому наказували невідкладно перерізати залізницю Київ — Коростень і не пізніше, ніж 5–6 листопада зайняти столицю України, тим самим забезпечивши собі найважливіший і найвигідніший плацдарм для звільнення всієї Правобережної України<sup>1</sup>. Й. Сталін хотів у такий спосіб відзначити 26-ту річницю Жовтневої революції, а заради цього «можна було йти на жертви».

У перший же день наступу на північ від Києва ворог став поспіхом підтягувати в район прориву свої резерви й частини, які знімали з інших ділянок. У зв'язку з сильним опором противника командувач 38-ї А того дня ввів у бій весь склад 5-го гв. тк.

Здійснивши необхідне перегрупування, 38-ма А і 60-га А зранку 4 листопада відновили наступ, але противник масованими контрударами не допустив просування військ 1-го УФ. Тоді командувач фронту наказав командувачу 3-ї гв. ТА обігнати бойові порядки піхоти, завершити прорив тактичної зони оборони противника у взаємодії з загальновійськовими з'єднаннями, а після — розвивати наступ на Васильків і Фастів. До кінця дня танкісти прорва-

<sup>1</sup> Русский архив: Великая Отечественная: Ставка ВГК: Документы и материалы: 1943 год. 1999. Т. 16 (5–3). Москва: ТЕРРА. С. 230.

ли оборону противника на глибину до 8 км. Протягом наступної ночі й третього дня операції війська 3-ї гв. ТА далі вели бої в тактичній зоні оборони противника (Широкоград, А. 2009, с. 347).

Під час нічного бою з 4 на 5 листопада танки пішли в атаку з увімкненими фарами й сиренами, ведучи інтенсивний вогонь з гармат і кулеметів. Цей прийом атаки в поєднанні зі сміливим маневром лісовими дорогами та просіками приголомшив противника, який почав поспіхом відходити (Дайнес, В. 2010, с. 387). До 23 год. 4 листопада 55-а і 56-а гв. тбр 7-го гв. тк зайняли північну околицю Святошино й перерізали шосе Київ — Житомир. Запеклі бої військ 6-го тк і 7-го гв. тк за Святошино й Біличі завершилися їх очищенням від противника до 18 год. 5 листопада.

В бою за Святошино відзначився екіпаж лейтенанта Ф. Лохматикова, знищивши дві автоколони ворога і дві гармати, розгромивши ремонтну базу, захопивши при цьому три справних танки, п'ять автомобілів тощо. Лейтенанту Ф. Лохматикову та екіпажу присвоїли звання Героя Радянського Союзу (Шейн, Д. 2009, с. 236–238).

Одночасно 54-а гв. тбр (командир — генерал-майор т/в В. Г. Лебедев) 7-го гв. тк раптовим ударом оволоділа Васильковом, відрізавши шляхи відходу противника з-під Києва в південному напрямку. 5-й гв. тк, який наступав спільно зі з'єднаннями 38-ї А, відбив на підступах до Києва кілька контратак 20-го мд і головними силами ввірвався на вулиці міста з півночі. Одночасно в бій вступили другі ешелони 38-ї і 60-ї А (Дайнес, В. 2010, с. 386–387).

Першою до Києва ввірвалася 21-ша тбр (командир — полковник К. І. Овчаренко, за цей успіх удостоєний звання Героя Радянського Союзу). Вранці 6 листопада війська 1-го УФ звільнили столицю України — Київ. Підрозділам, які особливо відзначились у боях за звільнення Києва, включаючи 6-й і 7-й гв. тк, присвоєно почесне найменування «Київських» (Наказ № 37 ВГК від 6.11.1943).

Вранці 7 листопада 6-й гв. тк у взаємодії з 91-ю отбр концентрованими ударами з півночі, сходу й заходу оволоділи важливим вузлом доріг і м. Фастів (Широкоград, А. 2009, с. 348). На двох сортувальних станціях Фастова частини 6-го гв. тк захопили величезний рухомий склад — 22 військових ешелони, 65 паровозів (за П. Кареллом — 45) і бронепоезд, а також 65 польових і зенітних гармат, склади з продовольством і військовим майном (Архипов, В. 1981, с. 150–160). За мужність у боях за Фастів 10 танкістів 91-ї отбр удостоєно звання Героя Радянського Союзу, очолив список командир бригади полковник І. І. Якубовський. Частинам, що відзначились у боях, присвоювалося почесне найменування «Фастівських» (наказ № 38 ВГК від 7.11.1943: 91-а отбр; 51-ша, 52-га, 53-тя гв. тбр і 22-га гв. мсбр 6-го гв. тк). 6-й гв. Київський тк, який відзначився в боях удруге, було нагороджено орденom Червоного Прапора (Шейн, Д. 2009, с. 239–240).

Втрата Фастова була тяжким ударом для противника. Тепер війська 1-го УФ отримали можливість наступати на Козятин і Білу Церкву. Однак усі плани сплутала погода. 7 листопада пішов дощ, який з перервами тривав до 12 листопада.

Тим часом противник підтягував у район Установка — Гребінки свіжу 25-ту тд (25-та тд прибула з Франції і мала в складі 9-й тп — 101 танк (93 Pz.Krpfw.IV, 8 Pz.Bef.)). У цей самий район перекинули 509-гу тб у складі 45 танків Pz.Krpfw.VI «Тигр». 3 Букрина перекинули 2-гу тд СС «Рейх», а з-під Кременчука — 198-ту пд вермахту. В Козятині та на сусідніх станціях вивантажувалися частини 1-ї тд СС «Лейбштандарт СС Адольф Гітлер», перекинутої з Німеччини, яка складалася з 95 танків Pz.Krpfw.IV, 96 танків Pz.Krpfw.V «Пантера», 9 командирських танків і 27 важких танків Pz.Krpfw.VI «Тигр». У район Білої Церкви з району Кіровограда висувалася 1-ша тд вермахту. Її 1-й тп налічував 95 Pz.Krpfw.IV, 76 Pz.Krpfw.V «Пантера», 7 командирських танків, 7 вогнеметних танків, 2 експериментальні машини VK 6.01 і 8 експериментальних машин VK 18.01 (Thomas, L. Jentz. 1986, p. 117), маючи намір контрударом тд в північному напрямку й одночасно ударом піхотних частин з району Брусилова відновити становище в районі Фастова. 7 і 8 листопада в районі Фастова йшли запеклі бої. Аби зломити опір противника, командував 3-ї гв. ТА ввів у бій свій другий ешелон — 9-й мк, який завдав удару по лівому флангу контрударного угруповання ворога. Однак німці посилили опір і змусили війська 3-ї гв. ТА в районі Фастова частиною сил перейти до оборони, відбиваючи спільно з 50-м ск удари 25-ї тд, тд СС «Рейх» і 198-ї пд (Дайнес, В. 2010, с. 389).

Запеклі бої за Фастів почались у другій половині 9 листопада й тривали чотири дні. Першого удару ворог завдав частинами тд СС «Рейх» і 25-ї тд, спішно перекинутої з Заходу в район дій групи армій «Південь».

Як зізнався у спогадах Г. Гудеріан «... 10 листопада наступаючі досягли передмістя Фастова, але натрапили на його східній і південній околицях на сильний опір противника ... Але подальше просування росіян було все ж зупинено» (Гудеріан, Г. 2001, с. 443).

«Наші війська в районі Фастова не тільки оборонялися, але й тіснили противника. Після запеклих боїв 7 гв. тк вибив противника з району Фастівця, а 5 гв. тк опанував Мар'янівкою 1-ю і Ксаверівкою (на схід від Фастова).

Всі подальші спроби гітлерівських військ прорватися до Києва з півдня не увінчались успіхом. Ворог змушений був перейти до оборони, готуючи новий удар на захід від Фастова, з району Корніна» (Якубовский, И. 1975, с. 248).

Розуміючи безперспективність подальшого наступу з букринського плацдарму, командував фронту ухвалив перегрупувати з нього на правий берег Дніпра 40-ву А, щоб не допустити прориву противника до Києва найкоротшим шляхом уздовж річки.

Ці заходи допомогли своєчасно ущільнити бойові порядки військ фронту на рубежі Фастів — Стайки, а 3-й гв. ТА частиною сил наступати далі. 10 листопада 9-й мк оволодів станцією Попельня, де розгромив штаб 25-ї тд, а частини 7-го гв. тк звільнили Павлоч. Однак закріпити успіх не вдалося. Противник ввів у бій передові частини 1-ї тд і 11–12 листопада відкинув з'єднання 3-ї гв. ТА до Фастова, але захопити місто не зміг. Тому почав стягувати головні сили свого танкового угруповання в район Корніна, на захід від Фастова (Дайнес, В. 2010, с. 390).

Ставка ВГК, оцінивши обстановку, що склалася до 12 листопада в районі Житомира й Фастова, вказала командувачу 1-го УФ на небезпеку на лівому крилі фронту та зажадала припинити просування вперед і закріпити звільнену територію<sup>1</sup>.

Виконуючи наказ Ставки ВГК, генерал армії М. Ватутін наказав військам 38-ї А, 40-ї А і 3-ї гв. ТА перейти до оборони на рубежі Житомир — Фастів — Трипілля. На цьому Київська наступальна операція завершилася.

Тільки під час листопадової операції втрати досягли 568 танків і САУ, з яких 167 згоріли (Шейн, Д. 2009, с. 247).

*Висновки.* Наступальна операція на київсько-житомирському напрямку, яка здійснювалася силами Воронежського (1-го Українського) фронту, тривала три місяці й завершилася перемогою військ Червоної армії, зробила внесок у подальший розвиток воєнного мистецтва.

Добре організоване, приховане та швидко проведене перегрупування рухомих військ з букринського на лютізький плацдарм наприкінці жовтня забезпечило оперативну раптовість під час завершальної наступальної операції в листопаді. Перегрупувалися війська переважно вночі під прикриттям туманів і димових завіс. Район зосередження окремо для 3-ї гв. ТА не призначався, він поєднувався з вихідним районом на віддаленні 20 км від переднього краю оборони противника. Основним змістом оперативного маскування 3-ї гв. ТА були приховування з'єднань армії, імітація і дезінформація противника.

Щоб наростити тактичний успіх до рівня оперативного, використовувалися рухомі групи фронту (танкова армія) і армій (окремі танкові й механізовані корпуси). Масоване застосування сил та засобів на ділянках прориву дало командувачу фронту змогу створити значну перевагу над противником на напрямках головних ударів.

Для безпосередньої підтримки піхоти стрілецьких дивізій поряд із танками стали долучати самохідно-артилерійські установки, які підтримували вогнем танкові бригади й полки на відстані 200–300 м від них.

<sup>1</sup> Русский архив: Великая Отечественная: Ставка ВГК: Документы и материалы: 1943 год. 1999. Т. 16 (5–3). Москва: ТЕРРА. С. 236.



Плануючи операцію, командування фронту правильно використовувало всі роди військ для досягнення єдиної мети. Танкова армія та кавалерійський корпус мали вводиться у прорив на другий день операції й розвивати успіх після прориву всієї тактичної глибини оборони противника на північ від Києва. Стрімкий розвиток наступу танків і кінноти та швидке оволодіння такими важливими залізничними вузлами, як Фастів, Козятин, Житомир, погіршило б умови залізничного маневру противника і змусило б його значно відтягнути райони розгортання резервів на південь та південний захід. Операцію 3-ї гв. ТА готували сім діб.

Особливості дій бронетанкових і механізованих військ у боях під час наступальної операції полягають в успішній переправі через широку водну перешкоду в складних умовах (з потрібною переправою через Дніпро і Десну) з однієї ділянки фронту на інший та в масовому застосуванні танків у нічних боях.

На особливу увагу заслуговують бойові дії 3-ї гв. ТА, яка використала під час атаки в нічних умовах танки з увімкненими фарами й сиренами. Такий метод завершення прориву тактичної зони оборони противника бронетанкові й механізовані війська застосували вперше, він дав відчутні результати. А також підтвердив, що для успішної атаки вночі необхідно ретельно планувати порядок освітлення місцевості та об'єктів атаки, постановку світлових орієнтирів для позначення напрямку дій, установити сигнали для розпізнавання своїх військ.

Поставленої мети танкова армія досягала шляхом послідовного вирішення низки завдань. Бойові завдання армії планувалися не на всю глибину фронтової операції, а на 2–4 доби наступальних дій. З виходом 3-ї гв. ТА в оперативну глибину вона наступала у смузі до 40 км. Відрив танкових і механізованих з'єднань армії від загальновоїйськових сягав 15–20 км.

Передбачаючи відбиття контрударів противника, командувач 3-ї гв. ТА визначав порядок і способи дій танкових та механізованих з'єднань, авіації й артилерії, рубежі та порядок виходу на них протитанкових резервів і рухомих загонів загороджень.

Обхід великих населених пунктів був найдоцільнішою формою бойових дій танкових армій, і його використали з'єднання 3-ї гв. ТА під час Київської операції, перерізавши комунікації противника Київ — Житомир, сприяючи тому, щоб стрілецькі з'єднання й частини оволоділи столицею України.

Вдосконалення мистецтва підготовки і здійснення наступальної операції сприяло зростанню її розмаху.

В результаті операції було дуже швидко створено стратегічно важливий плацдарм на глибину до 145 км у районі Києва, який відіграв величезну роль у розгортанні подальших наступальних операцій зі звільнення Правобережної України від ворога.

- Архипов, В. 1981. *Время танковых атак*. Москва: Воениздат. 272 с.
- Баграмян, И. 1977. *Так шли мы к победе*. Москва: Воениздат. 608 с.
- Бережинський В. Г. 2005. Київська наступальна операція 1943 року. *Україна в полум'ї війни 1941–1945*. Київ: Україна. Розд. 2. С. 215–223.
- Гончаров, В. 2006. *Битва за Днепр. 1943 г.*: Москва: АСТ, Хранитель. 694 с.
- Горелов, В. & Грицюк, В. 2013. Київська стратегічна наступальна операція Воронежського (1-го Українського) фронту (11 жовтня — 13 листопада 1943 р.). *Битва за Дніпро: До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників*. Матеріали Всеукраїнської конференції м. Київ, 31 жовтня 2013 року. Збірник наукових праць. С. 20–33.
- Гречко, А. 1973. *Освобождение Киева*. Москва: Знание. 96 с.
- Грицюк, В. 2010. *Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України*. Київ: НАН України. Ін-ст історії України. 150 с.
- Грицюк, В. & Лисенко, О. 2013. 24 залпи на честь визволителів Києва. Київська стратегічна наступальна операція Воронежського (1-го Українського) фронту. *Віче*. № 21. С. 32–45.
- Грицюк, В. 2015. *Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках* / [В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко, Р. І. Пилявець, С. В. Сидоров]. Київ: Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, Інститут історії України НАН України. 508 с.
- Гудеріан, Г. 2001. *Воспоминания солдата* / Пер. с нем. Смоленск: Русич. 656 с.
- Дайнес, В. 2009. *Бронетанковые войска Красной Армии*. Москва: Яуза: Эксмо. 640 с.
- Дайнес, В. 2010. *Советские танковые армии в бою*. Москва: Яуза: Эксмо, 800 с.
- Жуков, Г. 1983. *Воспоминания и размышления*. Т. 3. Москва: Издательство Агенства печати Новости. 352 с.
- Король, В. 2003. Битва за Дніпро і Київ: героїзм і трагедія (маловідомі сторінки). *Воєнна історія*. № 5–6. С. 25–38.
- Кривизюк, Л. П. & Бабірад, І. В. 2011. Створення та розвиток танкових військ СРСР між світовими війнами та під час Другої світової війни. *Військово-науковий вісник*. Вип. 16. АСВ. Львів. С. 33–46.
- Кривизюк, Л. П. & Юрчук, О. О. 2014. *Танки і танкові війська: вчора, сьогодні, завтра*. Львів: Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. 362 с.
- Кривошеєв, Г. 1993. *Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование*. Москва: Воениздат. 415 с.
- Лосик, О. 1979. *Строительство и боевое применение советских войск в годы Великой Отечественной войны*. Москва: Воениздат. 414 с.
- Манштейн, Э. 1999. *Утерянные победы*. Москва: АСТ; Санкт-Петербург: Terra Fantastica. 896 с.
- Мельников, С. 1984. *Маршал Рыбалко* / Лит. запись Е. М. Пятигорской. Київ: Політиздат України. 254 с.
- Меллентин, Ф. 2005. *Танковые сражения, 1939–1945: боевое применение танков во Второй мировой войне: пер. с нем*. Москва: АСТ; Санкт-Петербург: Полигон. 437 с.
- Мощанский, И. 2009. *Трудности освобождения*. Москва: Вече. 240 с.
- Рамазанов, Ш. 2018. Київська стратегічна наступальна операція. *Сторінки історії*. Вип. 46. Київ. С. 177–186.
- Рокоссовский, К. 1988. *Солдатский долг*. Москва: Воениздат. 367 с.
- Ротмистров, П. 1963. *История военного искусства*. Т. 2. Москва: Воениздат. 720 с.

Сімперович, В. 2011. Бої на Букринському плацдармі: деякі питання історіографії. *Сторінки історії*. Вип. 8. С. 238–249.

Стріхарська, Т. Бої за Київ 1941 р. та 1943 р. в усноісторичних джерелах (за матеріалами Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс). *Військово-історичний меридіан*. С. 25–41.

Шейн, Д. 2009. *Танковая гвардия в бою*. Москва: Яуза: Эксмо. 480 с.

Широкоград, А. 2009. *Танковая война на Восточном фронте*. Москва: Вече. 448 с.

Штеменко, С. 1975. *Генеральный штаб в годы войны*. Кн. 1. Москва: Воениздат. 486 с.

Якубовский И. 1975. *Земля в огне*. Москва: Воениздат. 567 с.

Thomas L. Jentz. 1986. *Panzertruppen 1943–1945*. Schiffer Military History. P. 117.

Arkhipov, V. 1981. *Vremya tankovyih atak [Time of Tank Attacks]*. Moskva. Voenizdat. 272 s. [in Russian].

Bagramyan, I. 1977. *Tak shli myi k pobede [Our Path to Victory]*. Moskva. Voenizdat. 608 s. [in Russian].

Berezhynskiy, V. H. 2005. Kyivska nastupalna operatsiia 1943 roku [Kyiv Offensive Operation of 1943. Ukraine in the Flames of the War of 1941–1945]. *Ukraina v polum' i viiny 1941–1945*. Kyiv: Ukraina. Rozd. 2. S. 215–223. [in Ukrainian].

Goncharov, V. 2006. *Bitva za Dnepr. 1943 g. [The Battle for the Dnipro. 1943]*. Moskva: AST, Hranitel. 694 s. [in Russian].

Horielov, V. & Hrytsiuk, V. 2013. Kyivska stratehichna nastupalna operatsiia Voronezhkoho (1-ho Ukrainskoho) frontu (11 zhovtnia — 13 lystopada 1943 r.) [Kyiv Strategic Offensive Operation of the Voronezh (1st Ukrainian) Front (October 11 — November 13, 1943)]. *Bytva za Dnipro: Do 70-richchia vyzvolennia Kyieva vid natsyistskykh zaharbnikiv*. Materialy Vseukrainskoi konferentsii m. Kyiv, 31 zhovtnia 2013 roku. Zbirnyk naukovykh prats. S. 20–33. [in Ukrainian].

Grechko, A. 1973. *Osvobozhdenie Kiieva [The Liberation of Kyiv]*. Moskva: Znanie. 96 s. [in Russian].

Hrytsiuk, V. 2010. *Stratehichni ta frontovi operatsii Velykoi Vitchyznianoi viiny na terytorii Ukrainy [Strategic and Frontline Operations on the Territory of Ukraine in 1943–1944]*. Kyiv: NAN Ukrainy. In-st istorii Ukrainy. 150 s. [in Ukrainian].

Hrytsiuk, V. & Lysenko, O. 2013. 24 zalpy na chest vyzvolyteliv Kyieva. Kyivska stratehichna nastupalna operatsiia Voronezhkoho (1-ho Ukrainskoho) frontu [Volleys in Honor of the Liberators of Kyiv. Kyiv Strategic Offensive Operation of the Voronezh (1st Ukrainian) Front]. *Viche*. № 21. S. 32–45. [in Ukrainian].

Hrytsiuk, V. 2015. *Stratehichni ta frontovi operatsii na terytorii Ukrainy u 1943–1944 rokakh [Strategic and Frontline Operations on the Territory of Ukraine in 1943–1944]* / [V. M. Hrytsiuk, O. Ye. Lysenko, R. I. Pyliavets, S. V. Sydorov]. Kyiv: Natsionalnyi universytet oborony Ukrainy imeni Ivana Cherniakhovskoho, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 508 s. [in Ukrainian].

Guderian, G. 2001. *Vospominaniya soldata [Memoirs of a Soldier]* / Per. s nem. Smolensk: Rusich. 656 s. [in Russian].

Daynes, V. 2009. *Bronetankovyie voyska Krasnoy Armii [Armored Forces of the Red Army]*. Moskva: Yauza: Eksmo. 640 s. [in Russian].

Daynes, V. 2010. *Sovetskie tankovyie armii v boyu [Soviet Tank Armies in Combat]*. Moskva: Yauza: Eksmo, 800 s. [in Russian].

Zhukov, G. 1983. *Vospominaniya i razmyshleniya [Memoirs and Reflection]*. T. 3. Moskva: Izdatelstvo Agentstva pečati Novosti. 352 s. [in Russian].

Korol, V. 2003. Bytva za Dnipro i Kyiv: heroizm i trahediia (malovidomi storinky) [The Battle for the Dnipro and Kyiv: Heroism and Tragedy (Little Known Pages)]. *Voienna istoriia*. № 5–6. S. 25–38. [in Ukrainian].

Kryvyziuk, L. P. & Babirad, I. V. 2011. Stvorennia ta rozvytok tankovykh viisk SRSR mizh svitovymi viinamy ta pid chas Druhoi svitovoi viiny [Establishment and Evolution of Soviet Tank Forces Between the World Wars Periods and During the Second World War]. *Viiskovo-naukovi visnyk*. Vyp. 16. ASV. Lviv. S. 33–46. [in Ukrainian].

Kryvyziuk, L. P. & Yurchuk, O. O. 2014. *Tanky i tankovi viiska: vchora, sohodni, zavtra [Tanks and Tank Corps: Yesterday, Today, Tomorrow. Monograph]*. Lviv: Akademiia sukhoputnykh viisk imeni hetmana Petra Sahaidachnoho. 362 s. [in Ukrainian].

Krivosheev, G. 1993. *Grif sekretnosti snyat: Poteri Vooruzhennykh Sil SSSR v voynah, boevykh deystviyakh i voennykh konfliktakh: Statisticheskoe issledovanie [The Secrecy Stamp Deleted: Losses of the USSR Armed Forces in Wars, Combat Operations and Military Conflicts: Statistical Study]*. Moskva: Voenizdat. 415 s. [in Russian].

Losik, O. 1979. *Stroitelstvo i boevoe primeneniye sovetskikh voysk v gody Velikoy Otechestvennoy voyny [Construction and Employment of Soviet Troops during the Great Patriotic War]*. Moskva: Voenizdat. 414 c. [in Russian].

Manshteyn, E. 1999. *Uteryannyye pobedy [Lost Victories]*. Moskva: ACT; Sankt-Peterburg: Terra Fantastica. 896 s. [in Russian].

Melnikov, S. 1984. *Marshal Rybalko [Marshal Rybalko]* / Lit. zapis E. M. Pyatigorskoy. Kiev: Politizdat Ukrainyi. 254 s. [in Russian].

Mellentin, F. 2005. *Tankovyye srazheniya, 1939–1945: boevoe primeneniye tankov vo Vtoroy mirovoy voyne [Tank Battles, 1939–1945: Employment of Tanks in World War II]*: per. s nem. Moskva: AST; Sankt-Peterburg: Poligon. 437 s. [in Russian].

Moschanskiy, I. 2009. *Trudnosti osvobodzheniya [The Challenges of Liberation]*. Moskva: Veche. 240 s. [in Russian].

Ramazanov, Sh. 2018. Kyivska stratehichna nastupalna operatsiia [Kyiv Strategic Offensive Operation]. *Storinky istorii*. Vyp. 46. Kyiv. S. 177–186. [in Ukrainian].

Rokossovskiy, K. 1988. *Soldatskiy dolg [Soldier's Duty]*. Moskva: Voenizdat. 367 s. [in Russian].

Rotmistrov, P. 1963. *Istoriya voennogo iskusstva [History of Military Art]*. T. 2. Moskva: Voenizdat. 720 s. [in Russian].

Simperovych, V. 2011. Boi na Bukrynskomu platsdarmi: deiaki pytannia istoriohrafii [Battles at the Bukrin Bridgehead: Certain Issues of Historiography]. *Storinky istorii*. Vyp. 8. S. 238–249. [in Ukrainian].

Strikharska, T. Boi za Kyiv 1941 r. ta 1943 r. v usnoistorychnykh dzherelakh (za materialamy Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy u Druhii svitovii viini. Memorialnyi kompleks) [Battles for Kyiv in 1941 and 1943. In Oral History Collections (According to the Materials of the National Museum of History of Ukraine in the Second World War. Memorial Complex)]. *Viiskovo-istorychnyi merydian*. S. 25–41. [in Ukrainian].

Shein, D. 2009. *Tankovaya gvardiya v boyu [Tank Guard in Battle]*. Moskva: Yauza: Eksmo. 480 s. [in Russian].

Shirokorad, A. 2009. *Tankovaya vojna na Vostochnom fronte [War of Tanks at the Eastern Front]*. Moskva: Veche. 448 s. [in Russian].

Shtemenko, S. 1975. *Generalnyi shtab v gody voyny [General Staff During the War]*. Kn. 1. Moskva: Voenizdat. 486 s. [in Russian].

Yakubovskiy I. 1975. *Zemlya v ogne [Earth on Fire]*. Moskva: Voenizdat. 567 s. [in Russian].

Thomas L. Jentz. 1986. *Panzertruppen 1943–1945*. Schiffer Military History. 117 p.